

Forord

Heden er et spændende sted. Den er ikke bare en speciel type natur, den er mere end det. Er ens øjne åbne og nysgerrigheden intakt, er heden også fuld af historier om vore forfædres liv. Det er nogle af disse historier, jeg har forsøgt at fortælle i det følgende.

I 2019 udkom min bog ”Heden”. Den er på 272 sider og er et forsøg på at opsamle de vigtigste af mine erfaringer fra et langt arbejdsliv på og omkring Danmarks heder. Dyrene, planterne og landskaberne har haft min primære interesse, når jeg gennem mere end et halvt århundrede har færdedes på heden. Jeg er biolog, så der er ikke noget overraskende i, at den bog først og fremmest handler om naturen på heden.

Men det er samtidig klart, at man ikke kan skrive en bog om heden uden også at beskæftige sig med kulturhistorien: Hedeboendernes brug og misbrug af hedens ressourcer er selve forudsætningen for lynghedernes opståen og deres bevaring gennem århundreder eller årtusinder. Jeg prøvede at give eksempler på, at på heden er natur og kultur to sider af samme sag.

Det har givet mange positive oplevelser at se forskellige tegn på, hvordan menneskets virke gennem tiden afspejler sig i naturen i dag. De menneskelige aktiviteter har dog ikke altid afspejlet sig i et areal af en vis størrelse, hvor de har præget naturen. Der er også kulturhistoriske spor af meget begrænset omfang, som alligevel giver en lille brik til hedernes historie, herunder livet for de mennesker, som levede her – og bogstavelig talt levede af heden. Denne side af kulturhistorien vil jeg gerne beskrive.

Figur 1 | Den insekt-
ædende plante rund-
bladet soldug.

Nogle af disse kulturspor er specielle for hedeegnene; det kan være, fordi aktiviteterne er knyttet til hedeegne, men det kan også være, fordi de i højere grad er bevaret i hedeegne, hvor der er større arealer, som aldrig har været kultiveret til landbrug eller skovdrift.

Hederne kan bidrage til forståelsen af vor forhistorie med mere, end vi umiddelbart tror. Ved første øjekast synes de blot at vidne om tilstedeværelsen af en vegetation, der er domineret af hedelyng. Men på hederne kan man se mange spor fra fortidens aktiviteter, også spor, som ellers er forsvundet andre steder ved opdyrkning, tilplantning og lignende. Vor historie fortælles ikke blot ud fra udstillede genstande i museumsmontrer eller dokumenter i velordnede arkiver. Landskabet – og menneskets spor i landskabet – bidrager også til at fortælle danskernes historie. Disse spor må man læse, hvor de er; de kan ikke komme på museum.

Forhåbentlig vil denne bog blive læst med forståelse for, at forfatteren ikke er kulturhistoriker af fag, men derimod blot en biolog, som også er nysgerrig med hensyn til kulturhistorien. Når man forlader den velkendte faste grund inden for sit eget fagområde, er det nødvendigt at spørge andre til råds. Så er det godt, at ”man kender nogen”. Mange har været meget interesserede og hjælpsomme. Især Kim Clausen, Søren Toftgaard Poulsen, Torben Egebjerg og Karen Marie Nielsen har inspireret og bidraget gennem mange år, også i arbejdsmæssig sammenhæng. Jeg skylder alle en stor tak. Men jeg må understrege, at det alene er mig, som hæfter for alle fejl og mangler.

Figur 2 | En ny tilplantning af træer afbryder kontant forløbet af et gammelt vejspor over heden.

Kulturspor på hederne

Holder man sine øjne åbne, kan man ikke færdes på heden uden at lægge mærke til, at den er fuld af spor efter mange forskellige menneskelige aktiviteter gennem tiden. Denne bog omtaler nogle af de mest iøjnefaldende.

Udsagn om, at den jyske hede tidligere har været dyrket, har ofte været fremført i fortællinger om hedens historie. Sådanne udsagn har ikke været understøttet af noget, som blot nærmer sig beviser eller kvantitative beskrivelser, men har i sagens natur snarere karakter af postulater. I de senere år er der dog samlet så megen relevant viden om en enkelt hede, at det kan bidrage til at bekræfte eller afkræfte udsagnet om, at hederne tidligere har været dyrket. Det drejer sig om Randbøl Hede på cirka 800 ha, som ligger omkring 25 km vest for Vejle. På figur 3 vises fladedækningen af tre velkendte typer kulturspor på denne hede:

- Markarealer, som har været dyrket i perioden efter 1870 (øverst)
- Tidligere plantager (i midten)
- Brandbælter fra 1951 og frem (nederst).

Hvis man for sit indre blik lægger de tre typer af kulturspor oven i hinanden, ser man et kludetæppe spredt ud over heden; der er ingen rigtig store og sammenhængende arealer, hvor mennesket ikke har sat sine spor. Dertil kan lægges en række af de forskellige kulturspor, som ikke dækker nævneværdigt store arealer, og som beskrives i de følgende kapitler (f.eks.

MARKER

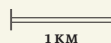

PLANTAGER

BRANDBÆLTER

Figur 3 | Arealer på den fredede del af Randbøl Hede, hvor jordbearbejdning i de sidste cirka 200 år har efterladt varige spor i jordoverfladen: marker, plantager og brandbælter. De er samtidig synlige i terrænet, dog i nogle tilfælde afhængigt af den aktuelle højde af vegetationen. Kilde: Degn 2005.

vejspor, mergelbaner, flyverskjul og andre militære anlæg), men som ikke er indtegnet. Og endelig er der kulturspor, som ikke er synlige i jordoverfladen og derfor ikke medtages i denne bog. De kan for eksempel ses som forskelle i plantevæksten. Böcher (1941) beskriver blandt andet spor efter dyrkning i perioden 1800-1870 som overraskende skarpe afgrænsninger mellem arealer helt domineret af græsserne bølget bunke og blåtop. Så angivelserne af tidligere marker beskriver et minimum.

Tilsammen viser alle disse forskellige kulturspor, at jorden – i hvert fald på Randbøl Hede – i meget vidt omfang har været dyrket tidligere eller på anden måde har været udnyttet jordbrugsmæssigt: Jordbunden på heden er ikke uberørt natur. Og tilfældige iagttagelser på mange andre jyske heder viser, at forholdene på Randbøl Hede ikke er så specielle. Leder man efter kulturspor, vil man som regel også finde dem.

Denne bog handler om de spor i landskabet, som man kan se umiddelbart, det vil sige uden specielle hjælpemidler som for eksempel jordradar, luftfotos, Danmarks Højdemodel (DHM) eller fly. Det skal naturligvis ikke på nogen måde anfægtes, at disse tekniske hjælpemidler i mange tilfælde afslører spor, som man ikke umiddelbart kan se. Eller i det mindste illustrerer fænomenet langt mere tydeligt og pædagogisk end den umiddelbare betragtning i felten. Men rammerne for denne bog ligger fast: Den handler om de kulturspor, man kan se med det blotte øje. Computerskærme kan være meget gode til visse formål, men oplevelsen ved skærmen er noget tam sammenlignet med den oplevelse, man kan have, når man står ude i lyngen og erkender nogle menneskeskabte strukturer.

Det vil være naturligt at stille spørgsmålet: Har de aktiviteter, som vi i dag ser spor af på heden, fra deres oprindelse udelukkende hørt hjemme på heden? Eller kan man først og fremmest finde dem på heden, fordi det er her, de har fået lov at ligge uberørte hen, samtidig med at de er forsvundet i andre typer af landskaber (især landbrugsarealer), hovedsagelig på grund af omlægning? Svaret er ikke krystalklart; der er overgange og mellemformer, der er diskutabile definitionsspørgsmål, der mangler ofte konkret detailviden og så videre. Men ved en tværgående vurdering kan man ikke tale om, at sporene kan opdeles i klart adskilte grupper uden overgange imellem dem. Der er nærmere tale om et spektrum.

I den ene ende har vi nogle spor, som i deres funktion først og fremmest er knyttet til heden (doler, tørvekulsmiler, indgravninger m.m.). De findes især på heden, men kan dog også findes andre steder. I den anden

ende af spektret har vi spor efter nogle aktiviteter, som har fundet sted i en lang række landskabstyper over det meste af landet, men hvor sporene i andre landskaber er forsvundet, især ved opdyrkning til landbrugsarealer. Klare eksempler på sådanne typer af spor er grusgrave, mergelgrave med mere. Selvom man mest forbinder dem med dyrkede arealer og ikke med heden, skal de også med i denne gennemgang. Funktionelt hører de også sammen med heden (for eksempel grus til hedevejene og mergel til opdyrkning af hede).

Så for at skære igennem: Det vil ikke blive forsøgt at opdele de forskellige typer af kulturspor på heden i forskellige kategorier med tilhørende knivskarpe definitioner (og undtagelser!). I stedet vil det blive forsøgt under gennemgangen af de forskellige typer spor at beskrive såvel sammenhænge som forskelle i relevante tilfælde. De forskellige emner er præsenteret i alfabetisk rækkefølge. Emnerne kunne kaldes tilfældige, punktvis nedslag i historien. På trods af deres ufuldstændige karakter yder de alligevel et bidrag til vor historie. Man kan fortælle om mennesket og heden på mange planer (overordnede samfundsmæssige ændringer, ændringer på ejendomsniveau, afhængighed af naturgivne forudsætninger og så fremdeles). Ingen af de fortællinger giver den totale beskrivelse. Det gør denne bog bestemt heller ikke. Men håbet er, at den kan bidrage med nogle brikker. Håbet er også, at man ved læsningen af den får lyst til selv at begive sig ud på heden. Her kan man få nogle oplevelser, som er helt ens egne. Oplevelsen af at stå ved et kulturspor og selv kunne se nogle sammenhænge er af en helt anden karakter end en nok så flot fotostat med en pædagogisk tekst.

Bogen handler heller ikke om de "oldsager", som er fundet på hederne. Der kan nævnes en lang række genstande såsom lerkar, redskaber af sten og metaller, gaver nedlagt i forbindelse med begravelser og så videre. Der er mange fascinerende beskrivelser af diverse fund af genstande fra forgangne tider, men det ligger også uden for sigtet med denne bog. Den

er forsøgt holdt på det mere umiddelbare niveau: Hvilke spor fra fortidens kulturpåvirkning er der chance for at opleve, når man færdes på heden?

Bogen er derfor heller ikke et forsøg på at skrive hedens kulturhistorie baseret på skrevne kilder, kort og lignende. Aspekter, som udelukkende kan belyses på denne måde, er ikke omtalt. Sådanne kilder er kun anvendt, hvor de kan bidrage til en bedre forståelse af de fysiske spor, man kan se i naturen.

Projektet er heller ikke traditionel forskning; lidt populært kan man sige, at det er baseret på ”observationer med det blotte øje under gåture ud over heden”. Inden for det biologiske arbejdsområde kalder man den tilgang for gummistøvlemetoden, og som navnet antyder, betjener den sig ikke af kompliceret udstyr, mens arbejdet foregår ude i naturen. Kun undtagelsesvist er nyere tekniske hjælpemidler benyttet. Nogle har svært ved at kalde det forskning, men den diskussion bliver ret uinteressant, når man husker på, at metoden producerer håndfaste resultater, som ofte overses med højt udviklet teknisk udstyr, der har vundet stærkt frem i de senere år, for eksempel højdemodellen. På den ene side er udgivelsen derfor at sammenligne med en art pilotprojekt rent metodemæssigt. På den anden side giver observationerne anledning til at fortælle mange gode historier. De kan øge folks interesse i at bruge hederne og derved styrke såvel beskyttelse som benyttelse.

Med udgangspunkt i De Kulturhistoriske Museer i Holstebro Kommune er der gennem en årrække fremdraget mange spændende spor fra fortiden ud fra luftfotos. Dette forventes fortsat og udbygget i de kommende år med udvikling af ny avanceret teknologi. Museet har venligst forsynet mig med et udsnit af højdemodellen over Randbøl Hede (Lidar). Denne hede har jeg travet tynd siden 1960. Det er fascinerende at se, hvor tydeligt mange velkendte kulturspor gengives (for eksempel granathuller, agerspor og flyverskjul). Men på det personlige plan er det samtidig også en slags tilfredsstillelse at se, at ikke alle kulturspor registreres med denne helt

moderne teknologi (for eksempel pløjede brandbælter, hytter gravet ind i siden af en klit, plantager og flade stenrøser). Uden at have gennemført en detaljeret analyse ser det umiddelbart ud, som om det menneskelige øje – i nogle tilfælde – kan registrere kulturspor, som den moderne teknik overser. Nogle af disse spor præsenteres i denne bog.

Hvorfor er kulturspor på heden synlige så længe?

Selv helt beskedne kulturspor på hederne er synlige i en lang årrække (se også faktaboksen s. 18). Mange af de eksempler, som beskrives i det følgende, er spor efter dagligdags aktiviteter i hedeboernes liv. Eksemplerne fortæller noget om, hvordan hedeboerne levede, dyrkede deres jord, færdedes i landskabet et cetera. De handler mest om dagligdagen. I modsætning til så megen historieskrivning er der ingen slotte og herregårde i disse fortællinger. Andre eksempler er spor efter den kolossale omvæltning, der har fundet sted i landskabet, især i forbindelse med hedens opdyrkning til agerjord eller tilplantning til skov.

Den øverste del af en hedejord kaldes morlaget (lyngtørven) og består af plantedele fra lyngbuskene med mere, som aflejres uden at være blevet nedbrudt. Det kunne måske få nogle på den ide, at tykkelsen af morlaget stadig blev forøget ved pålejrning, som efterhånden udglattede konturerne af diverse kulturspor i den mineralske del af hedejorden (som ikke nedbrydes). Det er ikke tilfældet; morlaget opnår aldrig mere end en begrænset tykkelse. Hansen (1976) målte den på 400 hedelokaliteter og fandt, at den gennemsnitlige tykkelse var 4,9 cm. Ved en nutidig undersøgelse for årene 2011-2015 blev tykkelsen målt til gennemsnitlig 2,4 cm (Nygaard et al. 2016). Det skal dog straks siges, at forskellen ikke nødvendigvis afspejler, at tykkelsen af morlaget generelt er reduceret i den periode. Målingerne er behæftet med stor usikkerhed. Hvor er præcist skillelinjen mellem morlaget og det nedenunder liggende lag blegsand, blandet mere eller mindre med humus fra morlaget? De to værdier viser i fællesskab, at det er et ganske tyndt lag

mor, der beklæder den overflade af uorganisk jord, som blev aflejret under istiden. Det er meget sjældent at se et morlag, som er op mod 10 cm tykt. Selvom man som en tommelfingerregel har sagt, at morlaget i gennemsnit vokser ½-1 mm i tykkelse om året, er det klart, at når der er en maksimal grænse for tykkelsen af morlaget, skal der også på langt sigt ske en nedbrydning, som modsvarer en ubegrænset vækst.

En sådan nedbrydning finder sted på de tørre dele af hederne, og derfor er kulturspor i jordoverfladen så tydelige her – og bliver ved med at være det. Som eksempler på beskedne – men tydelige – kulturspor kan nævnes to enkelte plovfurer, som blev pløjet på Randbøl Hede til begrænsning af brande. De blev pløjet i henholdsvis 1932 og 1947. Plovfurerne er stadig synlige nu 88 og 73 år senere, men de ville være forsvundet for længst, hvis de var blevet etableret i for eksempel en skov på frugtbar jord eller i et vådbundsareal. Når der ikke er sket en udjævning af overfladen, må den begrænsede aktivitet af gravende smådyr i hedejorden være en væsentlig del af forklaringen. Både regnorme, mosegrise og muldvarpe med flere er stort set fraværende på gammel hedejord (jf. figur 10). Af regnorme findes kun en enkelt art, mosormen *Dendrobaena octaedra*. Navnet mosorm skyldes, at den ikke engang går ned i mineraljorden, men lever i mosset mellem lyngen (Pedersen 1970). Den bidrager derfor tydeligvis heller ikke til at udjævne eventuelle små konturer i jordoverfladen.

På de fugtige eller vanddækkede dele er det anderledes. Her ophobes det fugtige plantemateriale uden at blive nedbrudt. Det fører til dannelsen af mosetørv. Dette kan ske forholdsvis hurtigt, som det ses af figur 81. Det beskrives senere, hvordan arealet af tørvegrave på Borris Hede er reduceret til under en tredjedel i løbet af blot 58 år (s. 147). Hvor der tidligere var åbne vandflader, ser man i dag en igangværende tilgroning med smalbladet kæruld og tørvemos (*Sphagnum sp.*). Denne proces er langt fra afsluttet. Kulturspor i forbindelse med vandflader med videre udviskes eller forsvinder langt hurtigere end kulturspor på den tørre hede (se s. 146).

Trampeskader

Det er sjældent, at man træffer på en regel uden undtagelse. Det er nærmest en regel, at der også er undtagelser. Det gælder også med hensyn til den lange levetid for kulturspor på heden. Ovenfor peges der på, at årsagen dertil efter alt at dømme skal søges i det faktum, at små gravende dyr stort set er fraværende i hedejord. Der er dog en anden gruppe dyr, som nogle steder sætter deres tydelige præg på gravhøje og andre større dynger jord, som mennesket har slæbt sammen.

På figur 4 ses et eksempel på kraftigt slid på en gravhøj forårsaget af kronvildt. De betragtelige skader har udviklet sig inden for de seneste cirka 20 år, hvilket stemmer udmærket med, at bestanden af kronvildt er vokset ganske drastisk i denne periode, såvel i landet som helhed som helt lokalt på den pågældende lokalitet. Når man kan konstatere en så voldsom påvirkning på en så kort årrække, kan man ikke lade være med at sammenligne det med, at gravhøjen har eksisteret ret uberørt i flere tusind år. Hvordan vil den se ud om blot 100 år – hvis den nuværende forstyrrelse fortsætter?

På figur 30 (s. 63) ses et tilsvarende eksempel på erosion af et tørvedige midt ude på en stor hede. Det er tydeligt, at dette dige om ikke så forfærdeligt mange år vil være trådt så meget i stykker, at dets højde næppe er halvdelen af den nuværende.

Synderen er også her kronvildtet. Mennesket er således kun indirekte skyld i skaderne, og derfor er der heller ikke efter den gældende lovgivning nogen ejer, som kan holdes ansvarlig og forpligtes til at hegne området fra.

Det er ikke altid muligt at bruge den ansvarsfraskrivelse at påpege, at skaderne skyldes vilde dyr. På figur 5 ses tilsvarende skader på et flyverskjul fra 1943-1944. Området har været afgræsset siden midten af 1970'erne (Degn 1996). Dyrene, som har bidraget til at udjævne terrænformerne, har været

Figur 4 | Tydelige trampe-skader på en gravhøj, hvor vegetationen i store pletter er helt ødelagt. Skaderne er forårsaget af kronvildt, som især i brunsttiden ynder at stå lidt hævet over det omgivende terræn. Hvis denne gravhøj havde ligget på et privat areal afgræsset af kreaturer, ville myndighederne for længst have været ude med et formelt krav om opsætning af hegn omkring højen for at undgå yderligere skader. Nr. Vosborg Hede.

kreaturer af flere racer og størrelser, men udelukkende husdyr. Husdyr må ifølge loven ikke græsse så intenst på fortidsminder, at der opstår væsentlige skader. I så fald er ejeren forpligtet til at opsætte hegn for at forhindre det og udbedre eventuelle skader.

Formelt set har flyverskjulet ikke den nødvendige alder til at kunne kaldes et fortidsminde (100 år). Men når denne alder opnås, må man forvente, at anlægget automatisk vil blive beskyttet som et forsvarsanlæg. Det forhindrer dog ikke ejeren (staten) i allerede nu at tage stilling til, om man til den tid ønsker at stå med

et helt nedtrampet flyverskjul eller et nogenlunde intakt flyverskjul. Det sidstnævnte ville uden diskussion være mest velegnet til at give sit bidrag til fortællingen om en epoke i Danmarks historie.

Afgræsning af fortidsminder kan blive en bekostelig affære, hvilket illustreres af to konkrete sager fra de senere år. En landmand fra Nordsjælland lod for få år siden sine får græsse på en gravhøj, hvilket medførte skader. Det kostede ham i alt 120.000 kr. Beløbet var sammensat af en bøde, udgifter til udbedring af skaderne og sagsomkostninger (Christensen 2013). Et ægtepar i Thy lod på samme måde deres får græsse på en gravhøj. Det kostede dem i alt 129.000 kr., sammensat af samme udgiftsposter (Tofte 2015).

Alvorlig erosion af fortidsminder har ikke noget stort omfang i dag. Når det er forårsaget af husdyr, skulle det i princippet blive forhindret, ved at ejeren har en lovfæstet forpligtelse til at frahegne fortidsmindet. Denne forpligtelse gælder ikke for vilde dyr. Problemet vil utvivlsomt vokse i de kommende år, når de såkaldte naturnationalparker udlægges. Her kalkulerer man med som en forudsætning, at de skal indeholde væsentlig større bestande af store græsædende dyr end i dag, blandt andet bisoner, vilde heste og køer – ud over vilde dyr som eksempelvis kronvildt og dåvildt. Nogle har så den tro, at de vil holde naturen i en optimal tilstand med højere biodiversitet med videre. Uden overhovedet at gå ind i den polemik kan det med sikkerhed forudsiges, at stærkt forøgede bestande af store græs-

ædere vil forårsage en væsentlig forøgelse af trampeskader på fortidsminder i de pågældende parker.

Figur 5 | *Resterne af et flyverskjul, anlagt af Værnemagten hen mod slutningen af Anden Verdenskrig. Væsentlige trampeskader lavet af kreaturer. Randbøl Hede.*

Figur 6 | Blomstrende klokkelyng, som kan være helt dominerende på den våde hede.

Forekomsten af hede

I sær i Midt- og Vestjylland er lyngheden en af de mest karakteristiske og værdsatte naturtyper. Men heden er ikke blot uberørt natur. Heden er også et stykke levende kulturhistorie. Og det er ikke kun gulnede dokumenter, som kan fortælle om vor historie. Det kan landskaber også. Mennesket har gennem årtusinder både skabt og vedligeholdt hederne. Uden menneskets påvirkning ville vi kun have helt naturlige heder ude i klitterne, især langs Vestkysten.

De nuværende heder er rester af tidligere tiders vidtstrakte heder. Figur 7 viser hedens udbredelse i Jylland omkring år 1800. Den største koncentration af sammenhængende heder var vest for israndslinjen, som løb langs med højderyggen ned gennem Jylland, og syd for iskappen i Limfjordsområdet. Man har i dag svært ved at forestille sig, hvor store og sammenhængende strækninger, der var helt domineret af hedelyngen (figur 8). Der fandtes faktisk hele kirkesogne, hvor 90 % af arealet var dækket af hede.

Sådan er det ikke mere. På et nutidigt kort (figur 7) over hederne er der kun få og små spredte sorte klatter, som symboliserer heden. I Degn (2019) er der vist en oversigt over de 13 vigtigste større heder. Her kan man stadig se resterne af et landskab, som fandtes for blot 100 år siden. Hovedparten af de større heder ligger i den del af Midt- og Vestjylland, som ikke blev dækket af isen under den sidste istid. Den eneste væsentlige afvigelse fra dette mønster er komplekset af heder, tilsammen kaldet De Himmerlandske Heder (figur 9).

Figur 7 | Hedens udbredelse i Jylland omkring år 1800, udtegnet fra Videnskabernes Selskabs kort.

Kilde: Nielsen 1953.

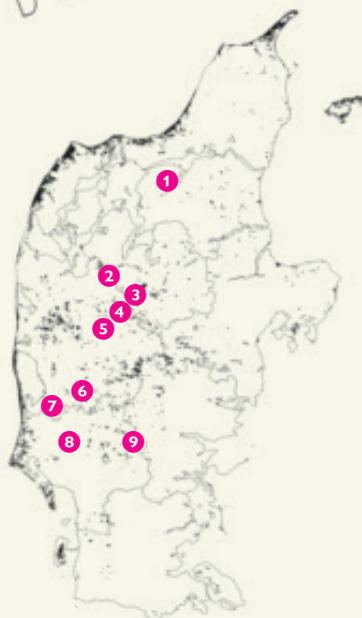

Nederste kort |

Udbredelsen af heder større end 5 ha i Jylland i 2002.

Kilde: Naturstyrelsen, Miljøcenter Ringkøbing.

Navnene er anført for de vigtigste indlandsheder.

Der findes mange lokale beskrivelser af, hvordan mennesket over de seneste 100-150 år har ændret størstedelen af den tidligere lynghede til marker eller skove. De understøtter den landsdækkende udviklingstendens med

- 1 De Himmerlandske Heder
- 2 Hjerl Hede
- 3 Kongenshus Hede
- 4 Karup Hede
- 5 Ovstrup Hede
- 6 Borris Hede
- 7 Lønborg Hede
- 8 Nørholm Hede
- 9 Randbøl Hede

Figur 8 | Dette gamle foto fra perioden 1890-1904 giver et indtryk af den vidtstrakte hede. Kun helt ude i horisonten, mange kilometer væk, ses enkelte huse og træer samt røgen fra en brand. I dag er området dækket af velvoksen granskov. Utoft Plantage. Foto: F. Børgesen. Statens Naturhistoriske Museums Bibliotek.

en større detaljering, men bidrager egentlig ikke med ny viden, hvorfor de ikke gengives her (ingen nævnt, ingen glemt).

Reduktionen af hederne gennem de sidste par hundrede år er ikke standset. Selvom heder for eksempel ikke længere må pløjes op eller tilplantes, påvirkes de stadig af naturlige processer. Tilgroning med træer og dominans af græsser er to vigtige retninger for udviklingen. Lyngheden vil forsvinde, hvis vi ikke erkender, at naturtypen hede er et kulturprodukt,

og at dens bevarelse kræver fortsat kulturpåvirkning i form af relevant naturpleje (ekstensiv ”landbrugsudnyttelse”).

Figur 9 | Parti af det imponerende flotte kompleks af større heder sydøst for Løgstør, tilsammen kaldet De Himmerlandske Heder. Tydelig græsning af de højre to tredjedele af billedet. Lundby Hede.

Figur 10 | *De planter, vi finder på heden i dag, vokser her, fordi de kan overleve århundreder med fældning, afbrænding, afslåning og afgræsning. Året før dette foto blev taget, blev alle blade i det lille krat af bævreasp ædt af natsommerfuglen hermelinskåbe (*Cerura vinula*).*

